

HALEP ULU CAMİİ VAKFI
(1584 Tarihli Evkaf Defterine Göre)

The Foundation of the Great Mosque of Aleppo
(According to the Awqaf Register Dated 1584)

Enver ÇAKAR*

Mehtap NASIROĞLU**

ÖZET

Ümeyye Camii adıyla da bilinen Ulu Camii, Halep şehrinin en geniş ve en eski camisidir. 715 yılında Emevi Halifesi I. Velid tarafından başlatılan cami inşaatı, 716 yılında Süleyman bin Abdülmelik tarafından tamamlanmıştır. 11. yüzyılın ikinci yarısında Halep'in kontrolünü ele geçiren Mirdasiler, cami avlusuna kubbeli bir şadırvan inşa ettiler. 1090 yılında ise Selçuklular tarafından caminin minaresi onarıldı. Daha sonra, büyük bir yangında sırasında zarar gören Halep Ulu Camii, 1169'da Nureddin Zengi tarafından restore edildi. 1260 yılında Moğollar tarafından tahrip edildikten sonra 1285 yılında Memlûklar tarafından tekrar onarıldı.

Bu çalışmada, Suriye'nin en önemli kentlerinden biri olan Halep'teki Ulu Camii vakfı üzerinde durulmuş, caminin özellikleri, ona tahsis edilen vakfın 1584 yılındaki gelir ve gider kalemleri hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Halep, Ulu Camii, Ümeyye Camii, vakıf

ABSTRACT

The Great Mosque of Aleppo or the Ummayad Mosque of Aleppo is the largest and oldest mosque in the city of Aleppo. The construction of the earliest mosque on the site was commenced by the Ummayad caliph al-Walid I in 715 and was finished by his successor Sulayman ibn Abd al-Malik in 716. In the second half of the 11th century, the Mirdasids controlled Aleppo and built a single-domed fountain in mosque's courtyard. The minaret of the Great Mosque was restored by Seljuks in 1090. The mosque was restored and expanded by the Zengid sultan Nur al-Din in 1169 after a great fire that had destroyed the earlier Ummayad structure. It was restored again by Mamluks in 1285 after the entire mosque was razed by the Mongols in 1260.

In this paper, information given about the functions and income of the foundations allocated to the Great Mosque of Aleppo and its expenditures for variety of jobs in 1584.

Key Words: Aleppo, Great Mosque of Aleppo, Ummayad Mosque, foundation

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü/Elazığ

** Arş. Gör., Batman Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü/Batman

Giriş

Suriye'nin en büyük ve en gelişmiş kentlerinden biri olan Halep¹, 1516'da Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi sırasında Osmanlı idaresine geçmiş ve 1549 yılına kadar Şam Beylerbeyliği'ne bağlı bir sancak olarak Osmanlı idari teşkilatı içerisindeki yerini almıştır². 1549'da ise yine aynı adla anılan eyaletin (Halep Eyaleti) merkez sancağı haline getirilmiş³ ve imparatorluk içerisindeki siyasi ve iktisadi önemini hemen her dönemde muhafaza etmiştir.

Halep şehri, İslâm hâkimiyetine geçtikten sonra muhtelif dönemlerde, özellikle de Memlûk ve Osmanlı idareleri sırasında, çok sayıda dini, sosyal ve iktisadi yapılarla süslenmiştir. Bu yapıların da başında halen şehir halkına hizmet vermeye devam eden ve bir Emevi dönemi eseri olan Ulu Camii gelmektedir.

Daha çok *Cami-i Kebîr* ve *Ümeyye Camii* adlarıyla bilinen bu cami, Halep Kalesi'nin batısında eski Bezzâzlar Çarşısı'nda bulunan külliyein içinde yer almakta ve bitişiğindeki Hz. Zekeriyya'ya izâfe edilen türbeden dolayı *Zekeriyya Mescidi* olarak da bilinmektedir. Emevi halifelerinden *Süleyman bin Abdülmelik* tarafından 715-716 yıllarında bir katedralin avlu veya haziresi üzerine yapıldığı kaynaklarda ifade edilmektedir⁴.

Cuma mescidi olarak inşa edilen ilk bina 962 yılında Bizans İmparatoru II. Nikephoros'un Halep'e saldırısı sırasında yanmış, 965 yılında Hamdani emiri *Seyfüddevl*e tarafından tamir ettirilerek tekrar ibadete açılmıştır.

¹ Halep şehri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. J. Sauvaget, *Alep Essai sur le développement d'une grande ville syrienne des origines au milieu du XIXe siècle*, Paris, 1941; J. Sauvaget, "Haleb", *İslam Ansiklopedisi*, V/1, Eskişehir, 1997, s. 117-122; Edhem Edhem-Daniel Goffman-Bruce Masters, *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul*, (Çev. Sermet Yalçın), İstanbul, 2003; M. Sobernheim, "Halab", *Encyclopedie de l'İslâm*, II, Paris, 1927, s. 241-252; Heinz Gaube-Eugen Wirth, *Aleppo*, Wiesbaden, 1984; Talip Yâzıcı, "Halep", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 15, İstanbul, 1997, s. 239-244; Bruce Masters, "Halep-Osmanlı Dönemi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 15, s. 244-247; Abraham Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity-Aleppo in the Eighteenth Century*, New York, 1989; Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, Elazığ, 2003; Enver Çakar, *17. Yüzyılda Halep Eyaleti ve Türkmenleri*, Elazığ, 2006; Hilmi Bayraktar, *XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti'nin İktisadî Vaziyeti*, Elazığ, 2004

² Enver Çakar, "XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyliğinin İdarî Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/1, Elazığ, 2003, s. 357-361

³ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, s. 29

⁴ Abdüsselam Uluçam, "Halep Ulucamii", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 15, İstanbul, 1997, s. 248; M. Sobernheim, "Halab", s. 250; Heghnar Zeitlian Watenpaugh, *Image of an Ottoman City: Imperial Architecture and Urban Experiences in Aleppo in the 16th and 17th Centuries*, Leiden, 2004, s. 176

Caminin günümüze ulaşan en eski mimari unsuru 1090 yılında Selçuklu Sultanı Melikşah'ın köklü bir onarımı sırasında yaptırdığı minaresidir. Kitabesine göre, üst kısmı kardeşi Tutuş tarafından 1094 yılında tamamlanmıştır⁵.

İsmailîler'in şehre düzenlediği saldırı sırasında, 24 Temmuz 1169 tarihinde yakılan Halep Ulu Camii, Nureddin Zengi tarafından restore edilmiştir⁶. 1260 yılında gerçekleşen Moğol istilası sırasında, Sis kralının saldırısıyla ikinci defa yakılan cami, *Sultan el-Melikü'z-Zahir*'in emriyle tekrar onarılmıştır⁷. 1280 yılında yine Sis'teki Ermeni kralının saldırısıyla tahrip edildiği için, Halep naibi *Karasungur* döneminde *Kadı Şemsüddin bin Sakr el-Halebî* tarafından restore edilmiş ve bu çalışma da 1285 yılı Eylül ayında tamamlanmıştır. Rivayete göre kible yönündeki kuzey duvarı o dönemden kalmadır⁸. Caminin yeni minberini ise *Sultan el-Melikü'n-Nasır Muhammed bin Kalavun* yaptırmıştır⁹.

14. yüzyıl seyyahlarından olan İbn Battûta'nın tasvirine göre, ortasında bir havuzu, etrafında taş döşeli bir avlusu, fildişi ve abanozla süslenmiş güzel bir minberi ve yanında Hamdanoğulları tarafından yapılmış bir medresesi vardı. Ayrıca yakınında bir kaysariye de bulunmakta olup, yollarının her biri caminin bir kapısına çıkardı¹⁰.

1421 yılında kendiliğinden yıkılan batı duvarı, dönemin Halep naibi *Emir Yeşbek el-Yusûfî*'nin emriyle kısmen onarılmış ve bu onarım faaliyeti Yeşbek'in vefatından sonra da devam etmiştir¹¹.

17. yüzyılda Halep'i ziyaret eden Evliya Çelebi, Halep Ulu Camii'ni, on iki yüksek kapılı, sol tarafı ana bir yolla bölünmüş büyük ve muhteşem bir yapı olarak tasvir etmektedir. Yine onun tasvirine göre, caminin bir yol ile

⁵ Abdüsselam Uluçam, "Halep Ulucamii", s. 248

⁶ Bu restorasyon sırasında cami vakfına ait olan bir kısım dükkânlar yıkılmış ve genişletilen caminin kare şeklini alması sağlandı. Gazzî (Kâmil bin Hüseyin bin Muhammed el-Bâlî el-Halebî), *Kitâbu Nehri'z-Zeheb fî Târîhi Haleb*, II, Halep, 1342 (1923), s. 236; eş-Şihne (eş-Şeyhü'l-İmâm el-'Âlim el-'Allâmetü'l-Bahr el-Fehhâme Kâdü'l-Kudât Muhibüddin Şeyhü'l-İslâm ve'l-Müslimîn Ebi'l-Fazl Muhammed bin eş-Şihne el-Halebî el-Hanefî), *ed-Dürrü'l-Müntehab fî Târîhi Memleketi Haleb*, (thk. Yusuf bin Elyân Serkis ed-Dımaşkî), Beyrut, 1909, s. 63-64

⁷ Gazzî, *Nehr*, II, s. 238-239; eş-Şihne, *ed-Dürrü'l-Müntehab*, s. 68-69

⁸ Gazzî, *Nehr*, II, s. 236; eş-Şihne, *ed-Dürrü'l-Müntehab*, s. 64

⁹ Abdüsselam Uluçam, "Halep Ulucamii", s. 248

¹⁰ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta *Seyahatnâmesi*, I, (Çev. A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 107

¹¹ Gazzî, *Nehr*, II, s. 236; eş-Şihne, *ed-Dürrü'l-Müntehab*, s. 64

ayrılmış olan kısmı kadınların ibadeti için kullanılıyor ve cemaatin kalabalık olduğu zamanlarda, yol olarak kullanılan bu alanda da namaz kılınıyordu¹².

Bundan sonra yeni onarımlarla Osmanlı dönemine kadar gelen cami, Osmanlı sultanları tarafından da ihtiyaç hâsıl oldukça onarılmıştır. Son olarak Sultan II. Abdülhamid, 1908 yılında camiyi yeniden elden geçirtmiştir¹³.

Bugünkü şekliyle Halep Ulu Camii, geniş bir avlunun üç yanını çevreleyen revaklı mekânlar ve güneydeki harem bölümünden meydana gelmektedir. Harem, yanlarındaki duvarlara bitişik olan dört sıra kare kesitli paye ile bölünmüş üç sahnalı bir plan şeması sergiler. Yatık dikdörtgen prizma şeklindeki yapının dikey ekseninde yer alan orta mekâmı kubbe ile, diğer kısımları ise çapraz tonozlarla örtülmüştür. Kible duvarında derin oyulmuş yuvarlak nişli basit mihrap, sağında minber, solunda da cepheden dışa taşan Hz. Zekeriya türbesi bulunmaktadır. Ayrıca, minberle doğu duvarı arasında köşeye yakın ikinci bir mihrabı da vardır. Avludan ve kible yönünden iki kapı ile içeri girilir. Caminin en gösterişli bölümü avlu ile etrafındaki revaklı mekânlardır. Caminin kuzeybatı köşesinde yükselen kare planlı beş katlı minare, üzerindeki süslemeleri ve kitabeleriyle Suriye'deki Selçuklu sanatının günümüze ulaşan nadir örneklerinden biridir¹⁴.

Bu çalışmada, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'nde bulunan 1584 tarihli bir Evkaf Defteri kaynak olarak kullanılmak suretiyle¹⁵, Halep Ulu Camii'nin 16. yüzyılın ikinci yarısındaki genel durumu, vakıf¹⁶ ve cami personeli ile vakfın yıllık gelir ve giderleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

¹² Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, (Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff), 9, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 187

¹³ Abdüsselam Uluçam, "Halep Ulucamii", s. 248

¹⁴ Abdüsselam Uluçam, "Halep Ulucamii", s. 248-249; M. Sobernheim, "Halab", s. 250

¹⁵ TKA, *Evkaf*, nr. 556, vrk. 34^b-37^a

¹⁶ Vakıf, bir malı mülkiyetten çıkarıp menfaatlerini belli şartlarla ve ebedî olarak bir hayır işine tahsis etmek demektir. Arapça bir kelime olan vakfın çoğulu ise "evkâf"tır. Vakıf kurana "vâkıf", vakfedilen mala "mevkûf", vakfedenin şartlarını içeren resmî belgeye de "vakfiye" denir. Vakıf hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara, 1988; Nazif Öztürk, *Menşe'i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, Ankara, 1983; Bahaeddin Yediylidiz, "Vakıf", *İslâm Ansiklopedisi*, XIII, Eskişehir, 1997, s. 153-172

1. Halep Ulu Camii Vakfı

Kaynaklarda Halep Ulu Camii Vakfı'nın Emevi Halifesi Süleyman bin Abdülmelik bin Mervan tarafından kurulduğu ifade edilmektedir¹⁷. Bu halife aynı zamanda camiye de inşa ettirmiştir. Bundan sonra gelen bazı yöneticiler de Halep Ulu Camii'ne yeni gelir kaynaklarını vakfetmişlerdir¹⁸. Ayrıca, ihtiyaç hâsıl oldukça hem cami planında hem de vakfiyesinde muhtelif değişiklikler yapılmıştır¹⁹. Mesela, 1169 yılında İsmaililer'in saldırısıyla büyük hasar gördüğü için Nureddin Zengi tarafından restore edilmiş; bu restorasyon sırasında dönemin Halep ulemasından *Alaüddin Eba'l-Feth Abdurrahman bin Mahmud el-Gaznevi*'den fetva alınmak suretiyle, cami vakfından olan bir kısım dükkânlar yıkılmış ve genişletilen camiye kare bir görünüm kazandırılmıştır²⁰. Yine Nureddin tarafından camiye zengin vakıflar da bağlanmıştır²¹.

16. yüzyılın ikinci yarısında vakfın harcamalarında sıkıntı yaşanmaya başlanmış ve bu husus merkezi hükûmete kadar intikal ettirilmiştir. Nitekim vakfın teftişi hususunda, 1571'de hükûmet tarafından Halep kadısına hitaben bir hüküm yazılmıştır. Zira bu tarihte vakfın bütçesi caminin eskiyen hasırlarını değiştirmeye dahi kâfi gelmiyordu²². Nihayet, 1584 yılında hizmetlerinde aksama görülen müderris, muhaddis, kurrâ, vâiz, ferrâş ve bevvâbların sayısı ile maaşlarında değişiklik yapılarak²³ vakfın işleyişine yeni bir düzen verilmeye çalışılmıştır. Yapılan değişiklikler hususunda, öncelikle şehir ileri gelenleri ile Halep kadısının ittifakı aranmış, Halep müftüsünden fetva alındıktan sonra ise hükümetin onayına sunulmuştur.

¹⁷ Gazzî, *Nehr*, II, s. 265

¹⁸ Heghnar Zeitlian Watenpugh, *Image of an Ottoman City: Imperial Architecture and Urban Experiences in Aleppo in the 16th and 17th Centuries*, s. 176-177

¹⁹ Vakfiyesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gazzî, *Nehr*, II, s. 261-268

²⁰ Gazzî, *Nehr*, II, s. 236; eş-Şihne, *ed-Dürrü'l-Müntehab*, s. 63-64

²¹ Sibt bin el-Acemmi el-Halebî, *Künûzü'z-Zeheb fî Târîhi Haleb*, I, (thk. Şevkî Şağs-Fâlih el-Bekkûr), Dârü'l-Kalemü'l-Arabî, Halep, 1996, s. 210

²² "Haleb kâdisına hüküm ki: Haleb'de Hazîne Âmirem Defterdârı Mehmed Südde-i Sa'âdetüme mektûb gönderüb mahrûse-i Haleb'de olan Câmi-i Kebîr Vakfı'nın müsâ'adesi olmamağın hasırları köhne olup yeniden hasır almağa akçesi yetişmeyüb hasır lâzımdur deyü i'lâm itmeğın buyurdum ki: Vusul buldukda evkâf-ı mezbûreyi teftiş eyleyüb göresin kadîmî cihâtdan ziyâde olmuş ise hasırı andan tedârik idiveresin", *12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572)*, *Tipkibasım*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 1996, s. 432/838

²³ TKA, *Evkaf*, nr. 556, vrk. 35^b, 36^a

2. Cami ve Vakıf Görevlileri

Halep Ulu Camii oldukça zengin vakıflara sahipti. Bu sayede hem caminin hem de vakfın hizmetlerini gören çok sayıda personeli vardı. Bunlar arasında, müteveli, müderris, vâiz, müderris, Kur'an öğreticisi, hâfiz, muhaddis, imam, müezzin, bevâb, ferraş, cabi, meremmetci, noktacı, muvakkit gibi muhtelif hizmetlerden sorumlu görevliler vardı.

2.1. Müteveli

Halep Ulu Camii Vakfı'nın yönetiminden sorumlu olan müteveli, 1584 yılında vakıf gelirinden günlük 40 akçe alıyordu²⁴. Bu miktar, diğer vakıf görevlilerinin maaşına göre oldukça yüksek bir rakamdı²⁵. Zira mütevelliden sonra en yüksek maaşa sahip olan müderris 30 akçe, diğer vakıf görevlileri ise 1 ila 20 akçe arasında değişen bir geliri tasarruf ediyordu.

2.2. Müderris ve Talebeler

Halep Ulu Camii'nde 1584 yılına kadar on öğrenci öğrenim görüyordu. Fakat ücretleri düşük olduğundan bunlar görevlerini yeterince ifa edemiyordu. Bu sebeple, yeni ilavelerle talebe ücretinin artırılması ve ulemeden bir müderrisin tayin edilmesi için Halep müftüsünden bir fetva alındı. Hükümetin onayı alındıktan sonra, tedris ciheti günlük 30 akçeye yükseltirken, her birine ikişer akçe olmak üzere, sekiz öğrenciye de toplam 16 akçe yevmiye tayin edildi²⁶.

2.3. Vâiz, Muhaddis ve Kur'an Öğreticileri

Halep Ulu Camii'nde 1584 yılına kadar 19 muhaddis, yani hadis uzmanı görev yapıyordu. Bu muhaddislerin kimi bazı zamanlarda gelip hadis okur, kimisi ise hiçbir şekilde vazifelerine devam etmezdi. Bu durumun önüne geçmek için, şehrin kadısı ve ileri gelenlerinin ittifakıyla, vâiz ve muhaddislerin cihet ve vazifeleri konusunda birtakım değişiklikler yapıldı. Bu değişikliklere göre, günlük 20 akçe maaşla ulemeden biri vâiz olacak, Cuma günleri namazdan sonra kürsüye çıkıp Müslümanlara Türkçe ve Arapça olarak vaaz ve nasihat edecekti²⁷.

²⁴ TKA, Evkaf, nr. 556, vrk. 35^b

²⁵ Mütevelinin günlük geliri 40 akçe olduğuna göre yıllık geliri 14.400 akçe olmaktadır. Bu miktar, 16. yüzyılın şartlarında oldukça iyi bir rakamdı. Zira bu dönemde Halep'te bir tımarlı sipahinin yıllık kazancı genellikle 1.000-5.999 akçe arasında değişiyordu. Yıllık geliri 10 bin akçeden fazla olan sipahilerin sayısı ise pek fazla değildi. Bkz. Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, s. 296

²⁶ TKA, Evkaf, nr. 556, vrk. 35^b

²⁷ TKA, Evkaf, nr. 556, vrk. 36^a

Bundan başka, muhaddislerin sayısı 8 kişiden ibaret olacak ve bunların altısı mihraba, ikisi de Hicâziyeye²⁸ mahsus olacaktı. Mihraba mahsus olan muhaddislerin üçü nöbetle hergün hadis-i şerif kıraat edecek, ikisi öğlen namazı kılınıp aşir okunduktan sonra, diğeri ise ikindi namazı kılındıktan sonra vazifesini ifa edecekti.

Hicâziye muhaddislerine gelince; bunların da her biri yine nöbetleşe olmak üzere, her gün ikindi namazı kılınıp aşir okunduktan sonra hadis-i şerif okuyacaktı²⁹.

Bütün bu muhaddislere, vakfın yıllık gelirinden ve her birine üçer akçe olmak üzere, toplamda günlük 24 akçe ödenecekti.

Vâiz ve muhaddislerden başka, Kur'an-ı Kerim öğretimi için de bir görevli tayin edilecek, bu şahıs her gün camiye gelip taliplerine Kur'an öğretecek ve hizmetine karşılık olarak da günlük üç akçe maaş alacaktı³⁰.

2.4. Kurrâ

Halep Ulu Camii'nde 1584 yılına kadar 14 kişi, maaş karşılığı, kürsüde Kur'an-ı Kerim okumakla görevliydi. Kurrâ denilen bu şahıslar görevlerine pek devam etmezlerdi. Kimi bazen camiye gelir ve belirli vakitlerde vazifesini yapar, kimisi ise vazifesine hiç devam etmezdi. Bu sebeple Halep ileri gelenlerinin ortak kararıyla, bu hususa dair yeni bir düzenleme yapıldı. Bundan sonra Halep Ulu Camii'nde Kur'an okumak üzere günlük ikişer akçe maaşla 13 kişi (karî) tayin edildi³¹.

Bunlardan biri, her sabah namazından sonra Yasin suresini okuyacak, ikisi mihrapta, biri de Hicâziyede olmak üzere, toplam üç karî öğlen namazlarından sonra aşir okuyacaktı. Diğer dokuz karî ise akşam ve yatsı namazları sırasında aşir okuyacaktı. Buna göre, akşam namazı öncesi ve sonrası ile yatsı namazları sonrasında, ikisi mihrapta ve biri de Hicâziyede olmak üzere, toplamda üçer kişi aşir okuyacaktı. Aşir okuyan kimseler Kur'an ehli ve sahib-i nefes olacak, diğer selâtin camilerinde olduğu gibi,

²⁸ Hicâziye, şu anda kadınların namaz kıldıkları bölüm olarak kullanılmaktadır. Bu şekilde adlandırılmasının sebebi ise Halep'e gelen Hicazlıların burada konaklamalarıydı (Sıbt bin el-Acemmi el-Halebî, *Künûzü'z-Zehab fî Târîhi Haleb*, I, s. 217). Gazzî'nin tasvirine göre Hicâziye kısmı caminin kuzey tarafında yer almakta ve sadece burada hücreler bulunmaktaydı. Gazzî, *Nehr*, II, s. 258

²⁹ TKA, *Evkaf*, nr. 556, vrk. 36^a

³⁰ TKA, *Evkaf*, nr. 556, vrk. 36^a

³¹ TKA, *Evkaf*, nr. 556, vrk. 36^a

kürsüye çıkıp Kur'an okuyacaklardı. Görevinin hakkını veremeyenlerin yerlerine ise yenileri tayin edilecekti³².

2.5. Hâfızlar

Kur'an-ı Kerim'in tamamını ezbere bilene hâfız denir. 1584 yılında Halep Ulu Camii'nde, biri "Sermuhassıl" (reis) olmak üzere, 18 hâfız görev yapıyordu. Bunlardan ilkinde, hizmetlerine karşılık olarak günlük 4 akçe (aylık 120 akçe) verilirken, diğer 17 hâfızın her birine aylık 50 akçe maaş ödeniyordu³³.

2.6. İmam ve Hatipler

İmam, hazır bulunan cemaate namaz kıldırın görevli olup, Halep Ulu Camii'nde 1584 yılında Hanefî, Şafi'î, Hanbelî, Malikî (Hicâzî), Şarkiyye, Şimâliyye ve Mihrab-ı Garbî olmak üzere, toplamda yedi imam görev yapıyordu. Bu imamlardan dördü mezhep imamı³⁴, diğerleri ise caminin doğu, batı ve kuzey kısımlarında görev yapıyordu. Bunların maaşları da aynı miktarda değildi. En fazla maaş, Hanefî imamına tevcih edilmişti ve günlük geliri 10 akçeydi. Şafi'î imamına günlük 8 akçe verilirken Hicâzî yani Malikî imamı ile Hanbelî imamına üçer, Şarkiyye (doğu), Şimaliyye (kuzey) ve Garbiyye (batı) imamlarına da günlük birer akçe maaş takdir edilmişti³⁵.

Öyle anlaşılıyor ki, vakit, bayram ve Cuma namazlarını Hanefî imamı kıldırıyordu. Çünkü en yüksek maaşı bu mezhepten olan imam alıyordu. Bunu, Şafi'î imamı takip ediyordu. Malikî ve Hanbelî imamları ise, muhtemelen namaz kıldırıktan çok, kendilerine sorulan fikhî meselelerde kendi cemaatlerine yardımcı oluyorlardı. Çünkü bunların ücretleri Hanefî ve Şafi'î imamlarına göre oldukça düşüktü.

Dört mezhep imamlarından başka, Halep Ulu Camii avlusunun kuzey, doğu ve batı taraflarında yer alan kısımlarında görevli imamlar da vardı. Bunların her biri günlük bir akçe ücret aldıklarına göre, Hanefî ve Şafi'î imamları gibi, yoğun bir şekilde vazife yapmıyor; ihtiyaç halinde kendilerine tahsis edilmiş olan alanda görev yapıyorlardı³⁶.

³² TKA, Evkaf, nr. 556, vrk. 36^a

³³ TKA, Evkaf, nr. 556, vrk. 36^a

³⁴ Evliya Çelebi, camide mezhep imamları için yapılmış dört ayrı mihrabın olduğunu, Hanefî imamına tahsis edilen mihrabın ise yüksek kubbenin altında yer aldığını ifade etmiştir. Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 9. Kitap, s. 187

³⁵ TKA, Evkaf, nr. 556, vrk. 35^b

³⁶ Gazzî, bu imamlardan birinin asil, diğerlerinin ise yedek olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Gazzî, *Nehr*, II, s. 266

İmamların haricinde, Halep Ulu Camii Vakfı gelirinden iki hatip³⁷ de faydalanıyordu. Genellikle toplum önünde etkili ve düzgün konuşabilen bu hatiplerden biri Halep Ulu Camii'nde görev yaparken, ikincisi de şehrin hemen yakınında yer alan ve Cebel-i Sem'ân nahiyesine bağlı *Dâretü'l-Izza* köyünde görev yapıyordu. Bunlardan ilkinin günlük geliri on akçe, ikincisinin yani köyde görev yapanın ise bir akçeydi³⁸.

2.7. Müezzinler

1584 yılında Halep Ulu Camii'nde toplam 15 müezzin görev yapıyordu. Bunlardan üçü müezzinlerin reisi konumundaydı ve her biri aylık 65 akçe ücret alıyordu. Vakıf gelirlerinden reis (baş müezzin) olanlara ödenen yıllık ücret ise 2.340 akçeydi. Baş müezzin olanlar, mevcut müezzinler arasından seçilir ve "sahib-i nefes" olması şartı aranır. Diğer 12 müezzinin her birine ise günlük ikişer akçe ücret ödeniyordu³⁹.

Ezan okuyan, namazlarda kamet getirip, selam ve tespih dualarını okuyan müezzinler, Cuma gecelerinde ve Ramazan ayında minarede kandil yaktırmakla da görevli olup, hizmetlerini nöbetleşe olarak yerine getirirlerdi.

2.8. Ferrâş, Şeğgâl ve Bevvâblar

1584 yılına kadar Halep Ulu Camii'nde temizlik ve güvenlik işlerinden sorumlu toplam 8 kişi görev yapıyordu. Bunların üçü kapıcı (bevvâb), beşi de "ferrâş ve şeğgâl" yani temizlik işçisi idi. Fakat bunların hiç biri görevini layıkıyla yerine getirmiyordu. Kapıcılar hemen hemen hiç görevlerine bakmıyorlardı. Her birine müstakil bir mekânın temizliği verilmiş olan ferrâşlar ise birbirleriyle pek geçinemiyordu. Bunlardan biri görevine gelmediği zamanlarda diğerlerinden hiçbiri onun sorumluluğundaki yeri temizlemediği gibi, aralarında kavga ve tartışma da eksik olmuyordu. Bu tartışma ve çekişmeler sebebiyle, caminin temizliği ve güvenlik işleri layıkıyla yerine getirilemiyordu⁴⁰.

Yapılan yeni düzenlemeler çerçevesinde, camide yine sekiz kişi güvenlik ve temizlik işlerine bakmak üzere tayin edildi. Bunlar, dörderli iki grup halinde ve nöbetleşe olarak hizmetlerini göreceklerdi. Her grup,

---

³⁷ Cuma ve bayram namazlarında hutbe okuyan hatip, genellikle imamlık görevini de yürütürdü. Fakat bazı büyük camilerde imamdan ayrı, bir veya birkaç hatip görev yapardı. Ahmet Önkal-Nebi Bozkurt, "Cami", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 7, İstanbul, 1993, s. 54

³⁸ *TKA, Evkaf, nr. 556, vrk. 35^b*

³⁹ *TKA, Evkaf, nr. 556, vrk. 35^b*

⁴⁰ *TKA, Evkaf, nr. 556, vrk. 35^b*

sabahtan camiye gelip temizliğini yapacak, camide bulunan Kelam-ı Kadîmleri koruyup gözetecek; akşam olunca kandilleri yakıp, ertesi günü sabaha kadar caminin güvenliğini sağlayacaktı. Sabah olunca da, bu defa diğer grup işbaşı yapacak ve aynı şekilde hizmetlerini eda edecekti. Hizmetlerine karşılık olarak da, bu şahısların her birine 4'er akçe yevmiye verilecekti. Şayet görevini ihmal eden olursa, yerine başkası tayin edilecekti⁴¹.

2.9. Câbi, Noktacı ve Kâtipler

Halep Ulu Camii Vakfı'nın gelirlerini toplayan câbileri vardı. Câbilerden biri şehirdeki arsa, dükkân, çarşı ve ev kiralarnı toplarken, ikincisi de kırsal kesimden yani köy ve mezralardan sağlanan gelirleri topluyordu. 1584 yılında Halep Ulu Camii Vakfı'nda görev yapan câbilerin ilkinde 6 akçe, ikincisine de 5 akçe yevmiye veriliyordu. Câbilerden başka, vakfın kayıtlarını tutan bir kâtibi de vardı. Bunun yevmiyesi ise 10 akçeydi⁴². Ayrıca, *noktacı* denilen ve câbilerle birlikte vazife yapan bir güvenlik görevlisine de üç akçe yevmiye ödeniyordu⁴³.

2.10. Diğer Vakıf ve Cami Görevlileri

Yukarıda bahsedilen, müteveli, imam, hatip, hâfız ve câbi gibi, cami ve vakıf görevlilerinden başka, 1584 yılında Halep Ulu Camii Vakfı'ndan faydalanan başka görevliler de vardı. Bunlar ise; muvakkit, meremmetçi, közcü, mu'arrif, mu'arrifü'l-eczâ, mahzenci ve murakkî gibi görevlilerdi.

Bunlardan biri olan *muvakkit* namaz vakitlerini tayin etmekle görevli olup, hizmetine karşılık olarak günlük 5 akçe alırdı⁴⁴. *Meremmetci* cami ve evkâfın tamir gerektiren hizmetlerini görür ve 3 akçe yevmiye alırdı⁴⁵. *Közcü* olarak adlandırılan biri caminin ısıtılması ve aydınlatılması için hizmet görür ve bu işler için ihtiyaç duyulan közü satın alırdı. Hizmetine karşılık olarak da vakıf gelirinden kendisine, aylık 75 akçe olmak üzere, yıllık 900 akçe verilirdi⁴⁶. Surelerin okunmasından sonra camide dua edene (*mu'arrif*) günlük 2 akçe, *mu'arrifü'l-eczâ* denilen ve okunacak surelerin günlerini ve vakitlerini belirleyip okuyacak kişilere taksim eden görevliye, aylığı 40 akçe

⁴¹ TKA, Evkaf, nr. 556, vrk. 35^b-36^a

⁴² TKA, Evkaf, nr. 556, vrk. 35^b

⁴³ TKA, Evkaf, nr. 556, vrk. 36^b

⁴⁴ TKA, Evkaf, nr. 556, vrk. 35^b

⁴⁵ TKA, Evkaf, nr. 556, vrk. 35^b

⁴⁶ TKA, Evkaf, nr. 556, vrk. 35^b

olmak üzere, yıllık 480 akçe⁴⁷, *mahzenci* olarak hizmet gören birine bir akçe, havuz (şadırvan) ve tuvaletin temizliğinden sorumlu olan görevliye yine bir akçe yevmiye verilirdi⁴⁸. Ayrıca, *murakkı*⁴⁹ adlı başka bir vazife sahibi de mevcut olup, buna da, aylığı 41 akçe olmak üzere, yıllık 492 akçe ücret ödenirdi⁵⁰.

3. Halep Ulu Camii Vakfının Gelir Kaynakları ve 1584 Yılı Gelirleri

Halep Ulu Camii Vakfı'na tahsis edilen ve genel toplamı 133.074 akçe olan gelirin 102.130 akçesi Halep şehrinde yer alan 287 adet dükkânın kirasından sağlanmıştır (bkz. Tablo-1 ve Tablo-2). Dükkânlardan sağlanan kira geliri, vakfa tahsis edilen gelirlerin yaklaşık % 76'sını oluşturmaktadır (bkz. Grafik-1).

Tablo-1: Toplam Geliri (1584)

Sıra No	Gelir Kalemleri	Geliri (Akçe)
1	Dükkân Kirası	102.130
2	Köy ve Mezra Gelirleri	23.672
3	Arsa veya Arazi Kirası (Hukr)	1.992
4	Diğer Gelirler	5.280
Genel Toplam		133.074

En fazla vakıf dükkânı *Sûkü's-Sağa el-Kebîr* (Büyük Kuyumcular Çarşısı) denilen çarşıda yer alıyordu. Halep'teki kuyumcuların faaliyet gösterdikleri bu zengin çarşıda, 59 dükkân vakfa tahsis edilmişti ve bunlardan vakfa sağlanan yıllık gelir, 1584 yılında 26.180 akçe idi. Bu miktar, aynı zamanda, vakfa tahsis edilen toplam gelirin de en büyük dilimini oluşturuyordu.

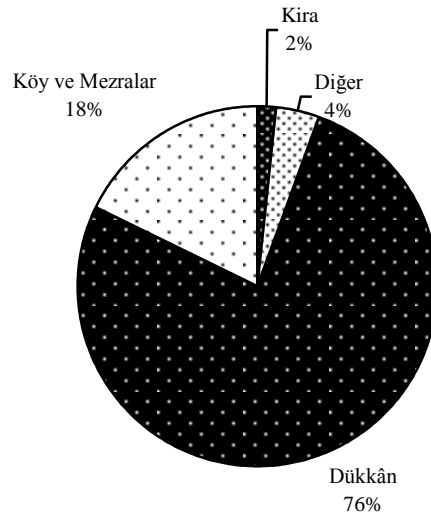
Bunu, 35 adet dükkânla *Sûk-ı Zekeriyya el-Cüvânî* takip ediyordu. Bu çarşı, Zekeriyya adıyla da bilinen camiye vakfedildiği ve cami çevresinde yer aldığı için bu şekilde, yani "Zekeriyya Çarşısı" olarak adlandırılmıştır. Bundan başka, caminin biraz dışında olan ve *Sûk-ı Zekeriyya el-Berrânî* adıyla bilinen başka bir çarşıda, söz konusu camiye 12 dükkân vakfedilmişti.

⁴⁷ TKA, Evkaf, nr. 556, vrk. 36^a

⁴⁸ TKA, Evkaf, nr. 556, vrk. 36^a

⁴⁹ Murakkı, muhtemelen merdiven gerektiren işleri yapıyordu.

⁵⁰ TKA, Evkaf, nr. 556, vrk. 35^b

Grafik-1: Gelir Oranları (1584)

Halep Ulu Camii Vakfı'nın "tavvâkîn" olarak adlandırılan ve kumaş satan esnafın faaliyet gösterdiği iki ayrı çarşıda (*Sûk-ı Tavvâkîn*) da dükkânları vardı. Vakfın, yeni olan tavvâkîn çarşısında 29, eski olanında ise 22 dükkânı bulunuyordu. 1584 yılında yeni olan tavvâkîn çarşısının yıllık geliri 14.568 akçe, eski olan çarşının yıllık geliri ise 6.912 akçeydi. Bu gelir kalemleri, vakfın, Sûkü's-Sâğa yani Kuyumcular Çarşısı'ndan sonraki ikinci büyük gelirini oluşturmaktaydı.

İpek ticaretiyle adından söz ettiren Halep'te doğal olarak ipekçilerin faaliyet gösterdiği çarşılar da vardı. Bunlardan eski ipek çarşısı olan *Sûk-ı Harîr-i 'Atîk*'de 22 dükkân camiye vakfedilmişti. Bu dükkânların inşa edildiği arsa ise *İbnü's-Seffâh* adında biri tarafından vakfedilmişti. 1584 yılında Eski İpek Çarşısı'ndaki dükkânlardan vakfa, yıllık 12.540 akçe gelir sağlanmıştı. Dolayısıyla bu çarşıda yer alan dükkânlar, Sâğa ve Tavvâkîn çarşılarından sonra, vakfa en fazla gelir sağlayan yerlerdi.

Sâğa, Tavvâkîn ve Harîr çarşılarından başka, Halep'teki diğer bazı çarşılarından da camiye dükkânlar vakfedilmişti. Bu bağlamda, *Sûk-ı Anberîn*'de 17, *Sûkü't Tüccâr ve's-Silah ve Ebbârîn*'de 11, *Sûk-ı Esâkife*'de

28, *Sûkü's-Sakatiye*'de 13 ve *Sûkü'l-Hevâ*'da 11 olmak üzere, vakfın toplam olarak 80 dükkânı daha vardı. Bunlardan *Sûk-ı Anberîn*'de parfüm satanlar, *Sûk-ı Esâkife*'de ayakkabıcılar, *Sûkü'l-Hevâ*'da kadın giysi ve süs eşyası satanlar, *Sûkü't-Tüccâr* ve *'s-Silâh* ve *Ebbârîn*'de silah, çivi ve iğne satanlar⁵¹, *Sûkü's-Sakatiye*'de de paçacılar esnafı faaliyet gösteriyordu.

Tablo-2: Dükkân Gelirleri

<i>Sıra No</i>	<i>Dükkânlar</i>	<i>Yeri</i>	<i>Adedi</i>	<i>Yıllık Geliri (Akçe)</i>
1	Dükkân	<i>Sûkü't-Tavvâkiye el-Kadîm</i>	22	6912
2	Dükkân	<i>Sûkü'l-'Anberîn</i>	17	8724
3	Dükkân	<i>Sûkü's-Sâğa el-Kebîr</i>	59	26180
4	Dükkân	<i>Kaysariyetü'l-Yehûd</i>	18	7406
5	Dükkân	<i>Sûkü't-Tüccâr ve 's-Silâh ve Ebbârîn</i>	11	5316
6	Dükkân	<i>Sûkü't-Tavvâkîn el-Cedîd</i>	29	14568
7	Dükkân	<i>Sûkü'l-Harîr el-'Atîk</i>	22	12540
8	Dükkân	<i>Sûk-ı Zekerîyya el-Cüvânî</i>	35	9636
9	Dükkân	<i>Sûk-ı Zekerîyya el-Berrânî</i>	12	2460
10	Dükkân	<i>Sûkü'l-Esâkife</i>	28	3012
11	Dükkân	<i>Bâb-ı Câmî'ü'l-Garbî</i>	8	864
12	Dükkân	<i>Bâb-ı Câmî'ü's-Şimâlî ve Mefkad-ı Bâbü'l-Kıblî</i>	2	444
13	Dükkân	<i>Sûkü's-Sakatiye</i>	13	2880
14	Dükkân	<i>Sûkü'l-Hevâ</i>	11	1188
Toplam			287	102.130

Bunlardan başka, *Kaysariyetü'l-Yehûd*'da 18 dükkân camiye vakfedilmişti. Kaysariye; dükkân, imalathane ve depoları ihtiva eden binalar grubu olup, burada kumaş ve benzeri mallar satılırdı. Dokuma kaysariyeleri merkezdeki bir alanı çevreliyor ve genellikle bunların bir üst katı oluyordu. Tezgâhlar avluya ve galeriye açılan farklı sayıdaki odaya yerleştiriliyordu ki,

⁵¹ Gazzî, *Sûkü'l-Mesâmiriye*'nin (Çivciler Çarşısı) eskiden *Sûkü's-Silâh* olarak bilindiğini ifade etmektedir. Bkz. Gazzî, *Nehr*, II, s. 241

bu odaların boyutları 19-49 metrekare arasında değişiyordu. Odalar iki kata paylaştırılmıştı. Üstü açık merdivenlerden çıkılan üst katta, dokumacıların iplik açmak için kullandıkları geniş taraçalar vardı⁵². 1584 yılında Kaysariyetü'l-Yehûd dükkânlarından vakfa sağlanan yıllık gelir 7.406 akçeydi.

Kaysariye ve çarşılardaki dükkânların yanı sıra, Halep Ulu Camii etrafında bulunan 10 adet dükkân da vakfa bağlanmıştı. Bu dükkânlardan 8'i caminin batı kapısında, diğerleri ise güney ve kuzey kapılarında yer alıyordu. Fakat bunların, diğer dükkânlara nazaran, fazla bir geliri yoktu. Nitekim 1584 yılında bu on adet dükkândan sağlanan yıllık kira geliri 1.308 akçeydi.

Dükkân kiralardan sonra, taşradan yani Halep Sancağı nahiyelerine bağlı köy ve mezralardan sağlanan gelirler ikinci sırada gelmekteydi. Bu çeşit gelirler, vakfın yıllık toplam gelirinin yaklaşık % 18'ini oluşturuyordu.

Tablo-3'te de görüleceği üzere, en fazla köy ve mezra gelirinin olduğu nahiyeye, Cebel-i Sem'ân'dı. Bunu, Cebbûl ve Matah nahiyeleri takip etmekteydi. Bu üç nahiyeye, merkez kazaya bağlı olup Halep şehrinin hemen çevresinde yer almaktadır.

Halep şehrini çepeçevre kuşatan Cebel-i Sem'ân Nahiyesi'nde toplam 6 köy ve 1 adet mezranın gelirinden Halep Ulu Camii Vakfı'na hisseler bağlanmıştı. Ayrıca, bir mezranın geliri de tamamen vakfa tahsis edilmişti.

Öte yandan, Halep'te arazi gelirleri taksiminde ölçü birimi olarak ya *feddân* ya da *kırât* kullanılmıştır. Bunlardan *feddân*, Mısır ve Suriye coğrafyasında kullanılan bir arazi ölçüm birimi olup 6368 metrekarelik bir alanı göstermektedir⁵³. Şam Eyaleti Kanunnâmesi'nde ise bir "çift" yere, yani bir çift öküzle sürülebilen araziye *feddân* denildiği ifade edilmektedir⁵⁴. Bir köyün arazisi kaç *feddân* ise hisse taksimatı da ona göre yapılırdı. Mesela, ekilebilir arazisi 10 *feddân* olan yerden yıllık 10 bin akçe vergi alınıyorsa, vakfa tahsis edilen hisse kaç *feddân* ise gelirden payı da o oranda olurdu. Ayrıca, gelir taksimatında ölçü birimi olarak *kırât* da kullanılıyordu.

⁵² Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, (çev. Ali Berktaş), İstanbul, 1995, s. 189-190

⁵³ Walter Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, (çev. Acar Sevim), İstanbul, 1990, s. 80

⁵⁴ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, VII, İstanbul, 1994, s. 22-23. "Ve *feddân* deyü çifte derler. Ammâ *feddân-ı Rumanî* ve *İslâmî* ve *feddân-ı hurrâs* ve *feddân-ı arz vardır. Feddân-ı Rumanî bir çifti, bir gün, bir gece, ne mîkdâr sürse ana feddân-ı Rumanî derler. Eğer bir gün tamam sürse feddân-ı İslâmî derler ve feddân-ı 'Arabî dahi derler. Ve bir çift öğle vaktine dek sürse feddân-ı hurrâs derler. Ve feddân-ı arz dahi derler".*

Bu durumda ekilebilir arazisine bakılmaksızın köy veya mezranın tamamı 24 kırat kabul edilir ve hisseler de buna göre belirlenirdi⁵⁵. Ayrıca, bir köy veya mezranın arazi geliri “tamamen” bir vakfa tahsis edilebilirdi.

Tablo-3: Köy ve Mezra Gelirleri

Sıra No	Adı	Çeşidi	Nahiyesi	Vakfın Hissesi	Geliri (Akçe)
1	At‘ânâ	Köy	Cebel-i Sem‘ân	2 Feddân ve öşr	1724
2	Bâlâ	Köy	Cebel-i Sem‘ân	1 Feddân	740
3	Cibrîn	Köy	Cebel-i Sem‘ân	1 Feddân ve öşr	191
4	Dâretü'l-Izza	Köy	Cebel-i Sem‘ân	18 Kırat	11350
5	Hablûna	Mezra	Cebel-i Sem‘ân	1 Feddan ve öşr	167
6	Hamîra	Mezra	Cebel-i Sem‘ân	Tamamen	400
7	Kabarlâ	Köy	Cebel-i Sem‘ân	18 Kırat	750
8	Kefer Natîn	Köy	Cebel-i Sem‘ân	18 Kırat	1800
9	Bureycü'l-Eşheb	Mezra	Matah	Tamamen	200
10	Deyr Habîb	Mezra	Matah	Tamamen	800
11	Kefer Abid	Mezra	Matah	Tamamen	-
12	Debke	Mezra	Cebbûl	21 Kırat	700
13	el-Cûha	Mezra	Cebbûl	12 Kırat	500
14	el-Merkab	Mezra	Cebbûl	Tamamen	-
15	Hamîra	Mezra	Cebbûl	Tamamen	200
16	Resm ‘Amîş	Mezra	Cebbûl	Tamamen	150
17	Ma‘arü'l-Enbiyâ	Mezra	Hâric-i Bâbü'n-Neyreb	Tamamen	4000
Toplam					23.672

Malikâne-divânî sistemin⁵⁶ uygulandığı yerlerde, vakıf ve mülk sahiplerinden devlet hesabına “el-öşr” adıyla şer‘î bir vergi alınıyordu. Fakat

⁵⁵ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, VII, s. 22. Kırat Şam Eyaleti Kanunnâmesi’nde şu şekilde tarif edilmektedir: “Kırat, bir kanun-ı mukarrerdir. Her nesneyi bir miskâl ki, yirmi dört kırâtdır, yirmidört hisse farz edüb taksim iderler”.

Harameyn yani Mekke ve Medine vakıfları ile “serbest” statüde olan vakıflardan bu ikinci öşür alınmazdı. Aşağıdaki Tablo-3’ten de anlaşılacağı üzere, bazı köylerin mahsûl vergisinin yanı sıra, muayyen miktardaki el-öşür vergisi de Ulu Camii Vakfı’na verilmiştir.

Cebel-i Sem‘ân’dan başka, Halep’in Matah ve Cebbûl nahiyelerinden de üçer mezranın geliri tamamen vakfa bağlanmıştır. Ayrıca, Cebbûl Nahiyesi’ndeki 2 mezradan hisseler verilirken, Halep şehri mahallelerinden Hâric-i Bâbü’n-Neyreb civarındaki bir mezranın geliri tamamen vakfa tahsis edilmiştir.

Köy ve mezralardan sağlanan vergi gelirlerinin yanı sıra, üzerinde ev, havş, kaysariye, çarşı, dükkân ve ahır gibi binalar inşa edilen vakıf arsalar ile zeytin ağaçları dikilerek bahçeye dönüştürülen vakıf arazilerden de muayyen miktarlarda kira bedeli alınırdı ki, buna *hukr* denirdi.

Tablo-4: Kira (Hukr) Gelirleri

Sıra No	Gelir Çeşitleri	Geliri (Akçe)
1	Hukr-ı beyt bi-mahalleti’l-Havârina	24
2	Hukr-ı beyt bi-yed-i Aişe bint-i Hacı İbrahim ve İsa	100
3	Hukr-ı beyt der Sûkü’l-Cüvânî bi-yed-i Şeyh Hüseyin	150
4	Hukr-ı Beytü’ş-Şeybânî	20
5	Hukr-ı dâîr-i bostânü’l-Ekşâfî	248
6	Hukr-ı dekâkîn der Sûk-ı Ebârîn, 4 bâb	30
7	Hukr-ı dekâkîn der Sûkü’n-Nahhâs vakfehu İbn-i Hatibü’n-Nâsiriye	40
8	Hukr-ı dekâkîn der Sûkü’s-Silâh vakfehu İbn-i Şemmâm	60
9	Hukr-ı dekâkîn-i vakf-ı İbn-i Oğlbek	60

⁵⁶ Malikâne-Divânî sistemin uygulandığı yerlerde, genellikle vergisi vakıf ve mülklere tahsis edilen toprak mahsulüne “malikâne”, yine mahsûlden devlet adına ayrılan hisse ile örfî vergilere (rûsûm-ı örfiye) ise divânî denirdi. Malikâne-Divânî Sistem hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Lütfi Barkan, “Türk-İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu’nda Aldığı Şekiller Malikâne-divânî sistemi”, *Türkiye’de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I*, İstanbul, 1980, s. 151-208; Margaret L. Venzke, Aleppo’s Mâlikâne-Divânî System”, *Journal of the American Oriental Society*, 106/3 (1986), s. 451-469; Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, s. 225-230

10	Hukr-ı dekâkîn-i vakf-ı Kasarvî der Sûk-ı Sâbûn, 14 bâb	60
11	Hukr-ı havşü'l-fevkâ fi Hâric-i Bâb-ı Antakya be-yed-i Hasan	40
12	Hukr-ı ıstabl fi Süveykat Hâtim	36
13	Hukr-ı Sûkü'd-Dehşe be-yed-i zürriyetü'l-Hamrâvî	156
14	Hukr-ı Sûkü'l-Attârîn vakfuhu Yeşbek, 39 bâb	170
15	Hukr-ı vakf-ı Beni Isba' be-yed-i Hacı Muhammed el-Bâkî	200
16	Hukr-ı zeytûn be-yed-i Kadı Fethullah fi arz-ı Vâdî 'Anber aded-i eşcâr: 158	158
17	Hukr-ı zeytûn der karye-i Kefer Debîn tâbi'-i Kuseyr	300
18	Hukr-ı cineyne es-Saykari' der nezd-i Cisrû'l-Ensârî mukaddemâ değirmen imiş	40
19	Hukr-ı cineyne-i Sa'dât ve Rekamus ve İbn-i Ma'it be-yed-i İbnü'l-Atraş	100
Toplam		1.992

Halep Ulu Camii Vakfı'na gelir temin eden bu hukr, yani arsa veya arazi kira bedelleri Tablo-4'te gösterilmiştir. Bu tablodan da anlaşılacağı üzere, hukr gelirleri daha ziyade üzerinde dükkân ve ev inşa edilen vakıf arsaların kiralalarıyla zeytinliğe dönüştürülen arazilerin kira bedellerinden meydana geliyordu. Evkaf defterinde hukr alınan yerlerin kimin elinde bulunduğu da ifade edilmiştir. Mesela, 158 adet ağaçtan oluşan ve Anber Vadisi'nde yer alan bir zeytin bahçesi, 1584'te Kadı Fethullah'ın elinde bulunuyordu⁵⁷. Ayrıca, vakıf arazi üzerinde inşa edilen dükkân ve sülklerin da kimin vakfı olduğu ifade edilmiştir. Mesela, Sûkü'n-Nahhâs yani Bakırcılar Çarşısı'nda yer alan dükkânlar İbn-i Hâtibü'n-Nâsiriye vakfıydı (bkz. Tablo-4).

Bütün bu gelir kalemlerinin hâricinde, birer adet ka'a (salon), bostan, değirmen⁵⁸ ve zeytinlik ile üç adet arazi de vakfa bağlanmıştı (bkz. Tablo-5). Geliri vakfa bağlanmış olan bostan "Ekşâfi" adıyla bilinmekte ve Halep şehrinin Hâric-i Bâbü'l-Cinân mahallesinde yer almaktaydı. Zeytin ağaçları Cebel-i Sem'ân nahiyesinin Bahfis köyünde, vakıf defterinde "kıt'a arz"

⁵⁷ "Hukr-ı zeytûn be-yed-i Kadı Fethullah fi arz-ı Vâdî 'Anber 'aded-i eşcâr: 158 fi sene: 158". TKA, Evkaf, nr. 556, vrk. 35^a

⁵⁸ Bu tahıl değirmeni (tâhûn), Halep şehri içinden akan Kuveyk Nehri üzerinde kurulu olup Cisrû'l-Ensârî (Ensârî Köprüsü) olarak bilinen köprünün yanında yer alıyordu. Fakat 1584 yılında çalışır vaziyette olmadığı için, vakfa herhangi bir fayda sağlamıyordu.

olarak adlandırılan üç araziden ikisi yine Cebel-i Sem'ân Nahiyesi'nde, bir tanesi ise Sermîn Nahiyesi'nde yer alıyordu. Kâ'a olarak isimlendirilen ve cami civarında yer alan bir salon da yine vakfın gayr-i menkûlleri arasında yer alıyordu. 1584 yılında 360 akçeye kiraya verilen bu salon Haremeyn Vakıfları nazırı olan Molla Muhammed adlı birinin elinde bulunuyordu.

Tablo-5: Diğer Gelir Kalemleri

<i>Sıra No</i>	<i>Gelir Çeşidi</i>	<i>Bulunduğu Yer</i>	<i>Geliri (Akçe)</i>
1	Kâ'a	Halep Şehri	360
2	Tâhûn	Halep Şehri	-
3	Kıt'a arz	Kefer Hamrâ Köyü/ Cebel-i Sem'ân Nah.	70
4	Kıt'a arz	Cebel-i Sem'ân Nahiyesi	50
5	Kıt'a arz	Sermin Nahiyesi	70
6	Eşcâr-ı zeytûn	Bahfis Köyü/ Cebel-i Sem'ân Nahiyesi	50
7	Bostân-ı Ekşâfi	Hâric-i Bâbü'l-Cinân Mahallesi	4680
Toplam			5.280

Netice itibariyle; Halep Ulu Camii Vakfı'nın yıllık geliri 1584 yılında 133.074 akçeydi. Bu gelirin %95'ini oluşturan 126.302 akçesi vakfiyesinde tek tek işaret edilen işler için harcanır, 6.772 akçe de vakfa kalırdı. Ne şekilde harcanacağı vakfiyesinde kesin olarak belirtilmemiş olan bu miktar da yine cami ve evkafının mühimmatı için harcanırdı⁵⁹.

Yukarıda belirtilen ve Halep Ulu Camii Vakfı başlığı altında zikredilen bu gelir kalemlerinde başka, iki ayrı vakıftan da söz konusu camiye hisseler halinde gelir bağlanmıştı. Bunlardan ilki *Hâciye Dilber bint-i Abdullah* adına kurulmuş bir vakıf olup, 20 adet dükkânın ¼ hissesinden oluşuyordu. Halep'te *Tahte'l-Kal'a* (Kale Altı) yanındaki *Sükü'l-Berâd'î* (Berâd'î Çarşısı)'de yer alan bu dükkânların yıllık geliri, 1584 yılında 1.000 akçeydi.

Geliri Halep Ulu Camii'ne bağlanan ikinci ayrı vakıf geliri ise, Trablusşam'daki *Ebu's-Su'ûd Şahne Vakfı*'ndan aylık 20 akçe ayrılmak suretiyle sağlanmıştı ki, yıllık miktarı 1584 yılında 240 akçeydi. Her iki

⁵⁹ "Zevâid deytü kimesneye virilmeyüb câmi'-i şerifin ve evkâfının mühimmâtuna sarf oluna", *TKA, Evkâf, nr. 556, vrk. 36^b*

vakfın geliri de, vâkıfının yani vakıf kurucusunun şartı gereği, Halep Ulu Camii'nde hizmet gören kürsü kurrâsına cihet olarak bağlanmıştı⁶⁰.

4. Halep Ulu Camii'nin Gider Kalemleri ve 1584 Yılı Masrafları

Halep Ulu Camii Vakfı'nın harcama kalemleri Tablo-6'da gösterilmiştir. Bu tablodan da anlaşılacağı üzere, vakıftan çeşitli hizmetlere mukabil verilen maaşa "cihet" denilmektedir. Cihet, günlük olarak hesaplanır; fakat yıllık olarak ödenirdi. Bazı görevlilerin maaşları ise aylık olarak hesaplanırdı. Mesela, 17 kişiden oluşan hafızların her birine aylık 50 akçe ücret verilirken, közcü olana da 75 akçe aylık ücret ödeniyordu.

Halep Ulu Camii Vakfı'ndan, 1 müteveli, 1 kâtip, 2 câbî, 1 müderris, 8 talebe, 2 hatip, 7 imam, 15 müezzin, 1 muvakkit, 1 murakkî, 1 meremmetçi, 1 közcü, 8 ferrâş ve bevâb, 18 hâfız, 1 mu'arrif, 1 mu'rîfû'l-ecza, 1 vâiz, 8 muhaddis, 1 Kur'an öğreticisi, 13 kürsü kurrâsı, 1 mahzenci, 1 tuvalet görevlisi ve 1 noktacı olmak üzere, toplam olarak 95 kişi nasipleniyordu. Bunların günlük veya aylık ücretleri aşağıdaki Tablo-6'da gösterilmiştir. Bu tabloda bahsedilen her görevli aynı zamanda bir aile reisi idi. Her bir aileyi, anne, baba ve üç çocuk olmak üzere, ortalama olarak 5 nüfuslu kabul ettiğimiz takdirde⁶¹, şehir halkından yaklaşık olarak 435 kişinin⁶² vakıf gelirinden geçimini sağladığı ortaya çıkar ki bu rakam, 16. yüzyılın ikinci yarısında bir caminin toplum hayatına ve ekonomisine sağladığı yarar açısından oldukça önemlidir.

Vakıf ve cami personeline ödenen ücretlerden başka, caminin başka masrafları için de harcama kalemleri belirlenmişti. Buna göre; her yıl Ramazan ve Bayram günlerinde kullanılan zeytinyağı için tahminen 3.600 akçe, muayyen işlerde kullanılan ipek için 2.500 akçe, Ramazan gecelerinde yakılan kandil için 500 akçe, Berat Kandili gecelerinde yakılan mum için 130 akçe, temizlik işlerinde kullanılan süpürge için 50 akçe olmak üzere, 1584 yılında toplam olarak 6.780 akçe de personel maaşı dışında kalan harcamalar için kullanılıyordu.

⁶⁰ TKA, *Evkâf*, nr. 556, vrk. 36^b

⁶¹ Nüfus hesaplamalarında, genellikle bir hanenin 5 kişiden oluştuğu varsayılmaktadır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Nejat Göyünç, "Hâne Deyimi Hakkında", *İÜEF Tarih Dergisi*, XXXII (1979), s. 331-348

⁶² Bu hesaplama, 8 kişiden oluşan öğrenci grubu dâhil edilmemiştir.

Tablo-5: Ulu Camii Vakfı Giderleri (1584)

<i>Sıra No</i>	<i>Gider Kalemleri</i>	<i>Günlüğü (Akçe)</i>	<i>Yıllık Miktarı (Akçe)</i>
1	Cihet-i tevliyet	40	
2	Cihet-i kitâbet maa kitâbet-i cibâyet	10	
3	Cihet-i cibâyet-i hilâlî maa ahkâr	6	
4	Cihet-i cibâyet-i kurâ ve mezâri' maa cibâyet-i kürûm	5	
5	Cihet-i tedris	30	
6	Cihet-i talebe, 8 nefer	16	
7	Cihet-i hitâbet	10	
8	Cihet-i imam-ı Hanefî	10	
9	Cihet-i imam-ı Şafi'î	8	
10	Cihet-i imam-ı Hicâzî	3	
11	Cihet-i imam-ı Hanbelî	3	
12	Cihet-i imam-ı şarkiyye	1	
13	Cihet-i imam-ı şimâliyye	1	
14	Cihet-i imam-ı mihrâb-ı garbî	1	
15	Cihet-i hitâbet-i karye-i Dâretü'l-Izza	1	
16	Cihât-ı müezzinin, 15 nefer Reis-i müezzinin 3 nefer, beher nefer fî şehri 65 Müezzinin 12 nefer beher nefer fî yevm : 2	24	2.340
17	Cihet-i murakkî, fî şehri: 41		492
18	Cihet-i muvakkıt	5	
19	Cihet-i meremmetci-i câmi' ve evkâf	3	
20	Cihet-i közcü maa bahâ-i köz fî şehri: 75		900
21	Cihât-ı ferrâşân ve bevâbân ve şeğgâlân maa muhafaza-i kelâm-ı kadîm derûn-i câmi'-i şerîf 8 nefer beher nefer fî yevm: 4	32	

22	Cihât-ı huffâz 18 nefer Ser muhassıl, 1 nefer Huffâz, 17 nefer beher nefer fî şehri 50 fî sene	4	10.200
23	Cihet-i mu'arrif	2	
24	Cihet-i vâ'iz	20	
25	Cihet-i muhaddis 8 nefer beher nefer fî yevm: 3	24	
26	Cihet-i ta'lim-i kurra-i Kur'an-ı 'Azîm	3	
27	Cihât-ı kurrâ-i kürsî, 13 nefer	26	
28	Cihet-i mu'arrifü'l-eczâ fî şehri 40 fî sene		480
29	Cihet-i mahzenci	1	
30	Cihet-i hıdmet-i bikre-i câmi'-i şerîf maa tethîr-i helâ	1	
31	Bahâ-i zeyt maa şehri Ramazân ve 'ideyn ber vech-i tahmîn		3.600
32	Bahâ-i harîr ber vech-i tahmîn		2.500
33	Bahâ-i kanâdil maa tevsî'-i şehri Ramazân		500
34	Bahâ-i şem'-i berât		130
35	Bahâ-i süpürge		50
36	Cihet-i noktacı-i cemî'-i cihât	3	
	Toplam		

Sonuç

Cami-i Kebîr veya Ulu Camii, Halep'te Emeviler tarafından inşa edilen ilk İslam eserlerinden biridir. Burası sadece Halep'in değil, aynı zamanda Şam'daki Emevi Camii'nden sonra, Suriye'deki en önemli ve en meşhur eserlerin de başında gelmektedir.

Halep Ulu Camii, Emevi Halifesi Süleyman bin Abdümelik tarafından inşa ettirildikten sonra, günümüze ulaşana kadar birçok defa restore edilmiştir. Bu restorasyon çalışmaları, Hamdaniler, Selçuklular, Zengiler, Memlûklar ve Osmanlılar tarafından yaptırıldığı gibi, yakın zamanlarda Suriye Hükümeti tarafından da yaptırılmıştır.

Halep Ulu Camii, Osmanlı döneminde ve öncesinde şehrin en gözde ve gelirleri bakımından da en zengin yapılarından biriydi. Başta Emevi Halifesi Süleyman olmak üzere, çeşitli hayır sahipleri caminin masraflarının karşılanması, cami ve vakfın hizmetinde bulunan görevlilerin maaşlarının ödenmesi maksadıyla, çok sayıda gelir kaynağını camiye vakfetmişlerdir. Bu gelir kaynaklarının çoğu Halep şehrinde bulunuyordu ve bunlar genellikle muhtelif çarşılardaki dükkân kiralariyle vakıf arsalar üzerinde inşa edilen çok sayıdaki ev, dükkân, çarşı ve zeytin bahçesi yapılan arazilerin kira gelirinden oluşuyordu. Ayrıca, Halep şehri etrafındaki çok sayıdaki köy ve mezralardan alınan vergi gelirleri de vakfın önemli gelir kaynakları arasında yer alıyordu.

Halep Ulu Camii, Müslüman cemaatin vakit ve bayram namazları ile Cuma namazlarını kıldığı en büyük ve en ihtişamlı ibadet mekânı olmasının yanı sıra, şehir halkının başka manevî ihtiyaçlarının da karşılandığı bir mekân konumundaydı. Burada, muhtelif vakitlerde kurrâ ve hafızlar tarafından Kur'an okunurken, muhaddisler tarafından hadisler okunup yorumlanıyor, sınırlı sayıdaki bir grup öğrenciye de müderris nezaretinde dersler veriliyordu.

Camiye gelir sağlamak maksadıyla, cami etrafında yapılan çarşılar, şehrin ticaret ve sanayi alanlarında gelişmesine imkân sağlıyordu. Özellikle kuyumcular ve kumaşçılar gibi, devrin en zengin esnafları vakfa ait çarşılarda toplanmıştı. Dolayısıyla Halep Ulu Camii, şehrin ana merkezini belirleyen en önemli unsurlardan biriydi.

Uluslar arası bir ticaret merkezi olan Halep, aynı zamanda farklı mezhepten olan Müslümanları da bünyesinde barındırıyordu. Bu sebeple camide, Hanefî, Şafiî, Hanbelî ve Malikî mezheplerinden imamlar görev yaptığı gibi, mekânın geniş olması sebebiyle, çok sayıda müezzin de bulunuyordu. Bu yönüyle de Halep Ulu Camii, çok sayıda personelin istihdam edildiği, şehirdeki dinî faaliyetlerin de en renkli ve en ihtişamlı şekilde icra edildiği müstesna bir yapıydı. Sahip olduğu vakıfları sayesinde günümüze kadar ayakta kalabilmiş olan bu güzel yapı, halen bütün ihtişamıyla Halep halkına hizmet vermeye devam etmektedir.

Hız. Zekeriya'nın türbesini de bünyesinde barındıran Halep Ulu Camii, özellikle inanç turizmi açısından şehrin cazibesini arttırmaktadır. Nitekim her yıl binlerce insan, bu güzel mekânı ziyaret etmek maksadıyla Halep'e gitmektedir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi 556 Numaralı Evkaf Defteri

2. Yayımlanmış Olan Arşiv Belgeleri

12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572), Tıpkıbasım, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 1996

3. Kaynak Eserler

Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, (Çev. A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004

Evlîyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, (Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff), 9, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005

Gazzî (Kâmil bin Hüseyin bin Muhammed el-Bâlî el-Halebî), *Kitâbu Nehri'z-Zeheb fî Târîhi Haleb*, II, Haleb, 1342 (1923)

eş-Şihne (eş-Şeyhü'l-İmâm el-'Âlim el-'Allâmetü'l-Bahr el-Fehhâme Kâdü'l-Kudât Muhibüddin Şeyhü'l-İslâm ve'l-Müslimîn Ebi'l-Fazl Muhammed bin eş-Şihne el-Halebî el-Hanefî), *ed-Dürrü'l-Müntehab fî Târîhi Memleketi Haleb*, (thk. Yusuf bin Elyân Serkis ed-Dimaşkî), Beyrut, 1909

Sıbt bin el-Acemmî el-Halebî, *Künûzü'z-Zeheb fî Târîhi Haleb*, I, (thk. Şevkî Şağs-Fâlih el-Bekkûr), Dârü'l-Kalemü'l-Arabî, Haleb, 1996

4. Araştırma ve İncelemeler

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara, 1988

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, VII, İstanbul, 1994

ÇAKAR, Enver, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)*, Elazığ, 2003

ÇAKAR, Enver, "XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyiliğinin İdarî Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/1, Elazığ, 2003, s. 351-374

GÖYÜNÇ, Nejat, "Hâne Deyimi Hakkında", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XXXII (1979), s. 331-348

HİNİZ, Walter, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, (çev. Acar Sevim), İstanbul, 1990

ÖNKAL, Ahmet-BOZKURT, Nebi, "Cami", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 7, İstanbul, 1993, s. 46-56

ÖZTÜRK, Nazif, *Menşe’i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, Ankara, 1983

RAYMOND, Andre, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, (çev. Ali Berktaş), İstanbul, 1995

SOBERNHEİM, M., “Halab”, *Encyclopedie de l’Islâm*, II, Paris, 1927, s. 241-252

ULUÇAM, Abdüsselam, “Halep Ulucamii”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 15, İstanbul, 1997, s. 248-249

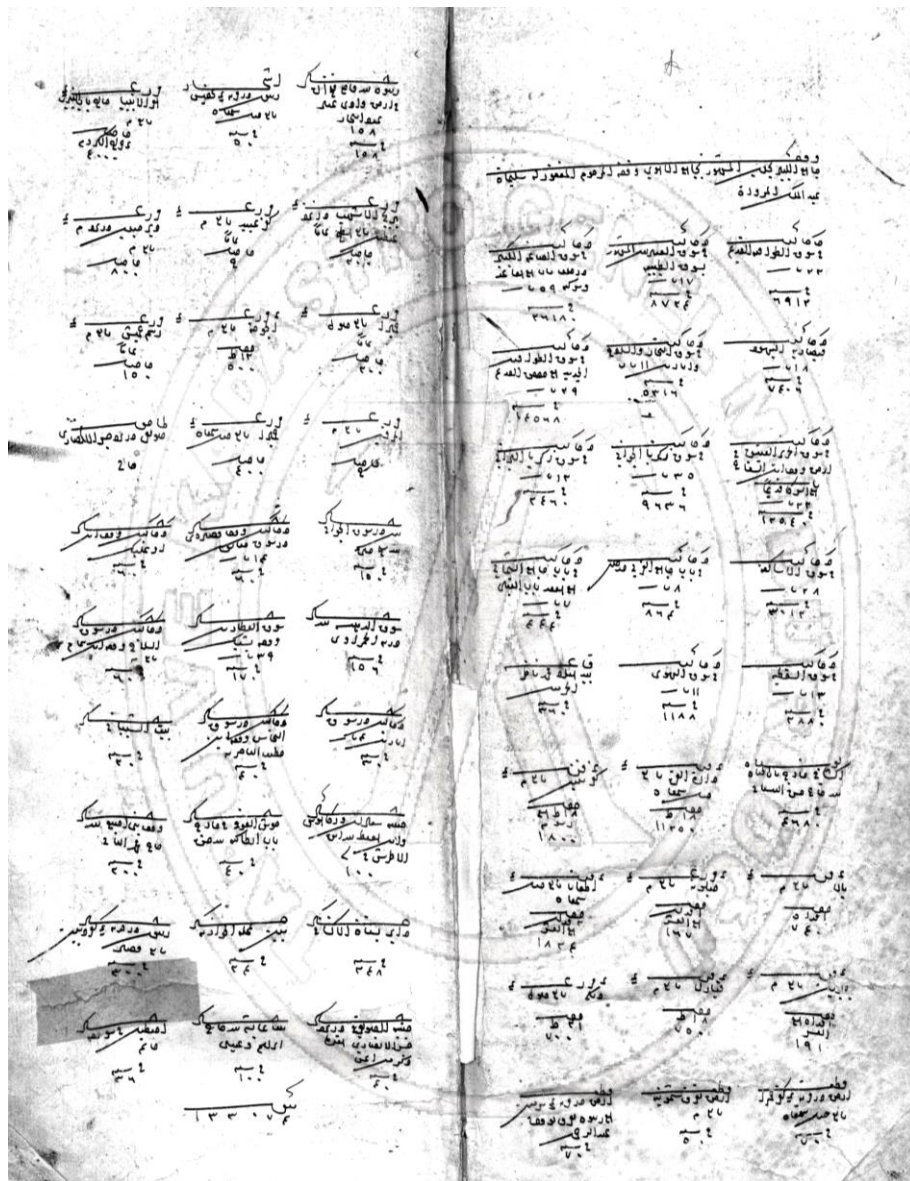
WATENPAUGH, Heghnar Zeitlian, *Image of an Otoman City: Imperial Architecture and Urban Experiences in Aleppo in the 16th and 17th Centuries*, Leiden, 2004

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “Vakıf”, *İslâm Ansiklopedisi*, XIII, Eskişehir, 1997, s. 153-172

EKLER

Ek-1 Belgeler

TKA, Evkaf Defteri, nr. 556, vrk 34b-35a

TKA, Evkaf Defteri, nr. 556, vr. 35b-36a

TKA, Evkaf Defteri, nr. 556, vr. 36b-37a

Ek-2 Resimler**Resim-1 Caminin Genel Görünümü****Resim-2 Caminin İç Kısmından Bir Görünüm**

(http://en.wikipedia.org/wiki/Great_Mosque_of_Aleppo Erişim: 20.04.2012)

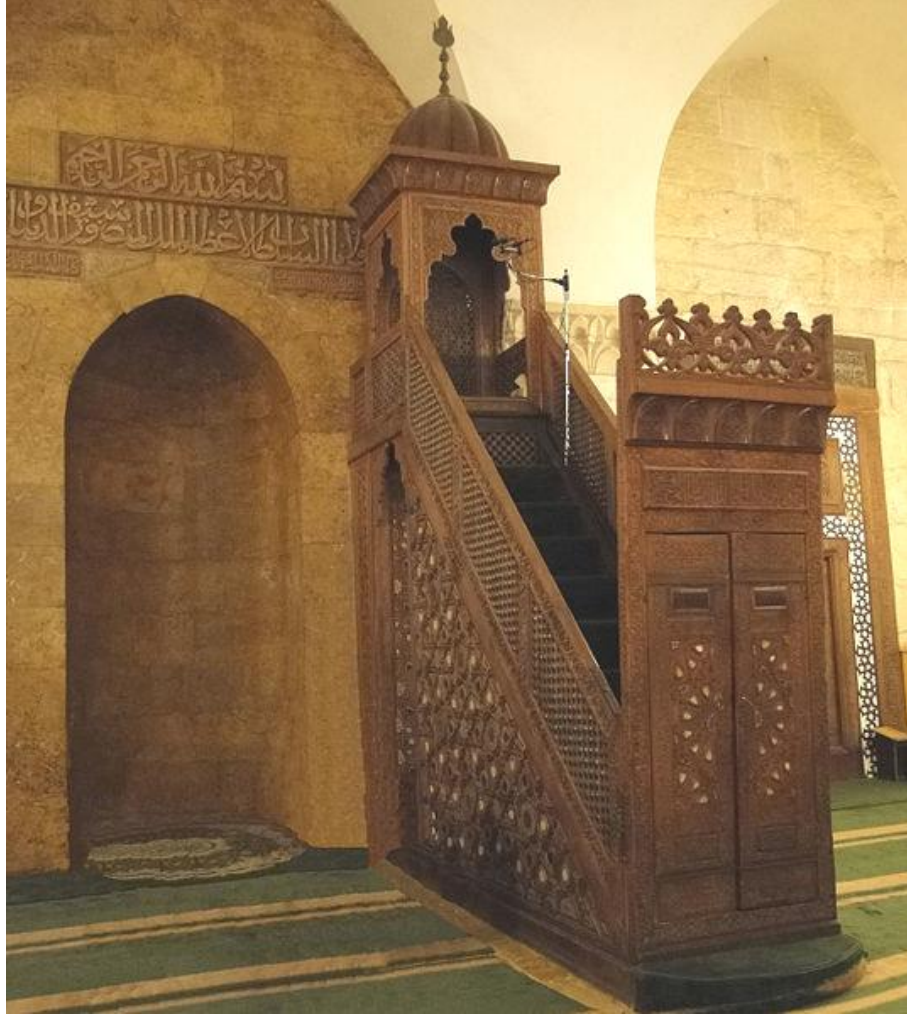
Resim-3 Caminin İç Kısımında Yer Alan Zekeriyya Türbesi
(http://en.wikipedia.org/wiki/Great_Mosque_of_Aleppo Erişim: 20.04.2012)

Resim-4 Caminin Genel Görünümü

(http://en.wikipedia.org/wiki/Great_Mosque_of_Aleppo Erişim: 20.04.2012)

Resim-5 Cami Avlusundan Bir Görünüm

(http://en.wikipedia.org/wiki/Great_Mosque_of_Aleppo Erişim: 20.04.2012)

Resim-6 Caminin Mihrap ve Minberi
(http://en.wikipedia.org/wiki/Great_Mosque_of_Aleppo Erişim: 20.04.2012)